

مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه خواهران

مدرسه علمیه الزهرا (سلام الله علیها)

شهرستان اهواز

پایان‌نامه سطح ۳ (کارشناسی ارشد)

عنوان

باطل‌گرایی از دیدگاه قرآن

استاد راهنما:

فاطمه بیگم بال افکن

نکارنده:

شهناز بصیرزاده

سال تدوین:

زمستان ۱۴۰۳

تحمیدیه

حمد و سپاس بی‌کران سزاوار کریم مهربانی است که این حقیر سراپا تقصیر را در دریای جهل و بی‌پناهی تنها رها نمی‌کند و همواره تکیه‌گاهی است محکم برای هر مخلوقی که تکیه‌گاهی ندارد. پیشانی بندگی بر خاک می‌گذارم و با زبانی که قاصر از شکر الطافش است شکر می‌گویم که توفیق داد تا این ذره‌ی بی‌مقدار قدمی کوچک در مسیر فهم آیاتش و تفقه در دینش بردارد.

تقدیم به

پس از سپاس و ثنای بی حد بر آستان صفات بی همتای احدیت که در کمال رأفت و در نهایت عطوفت رخصت اتمام این پایان نامه را به نگارنده عطا فرموده است؛ در کمال مودت و مسرت، این پایان نامه را که حاصل ماهها تلاش و کوشش مستمر این بنده بوده است؛ تقدیم می نمایم به شهدای مقاومت؛

شهید سردار سلیمانی ، شهید سید حسن نصر الله و تمامی آنان که در راه مقاومت جان بر کف نهادند.

تقدیر و تشکر

خداوند را سپاسگزارم که مرا یاری رساند تا بتوانم این مقطع تحصیلی را به پایان رسانده و گامی در راستای اعتلای علم بردارم.

از استاد راهنمای گرانقدرم خانم فاطمه بال افکن که وجودشان همیشه قوتی برای کارهایم بوده است و بدون شک انجام این پایان‌نامه بدون راهنمایی‌های ارزنده ایشان امکان‌پذیر نبوده که کمال تشکر را دارم.

چکیده

باطل‌گرایی، یکی از مفاهیم مهم در قرآن است که به‌طور مستقیم به نحوه تفکر، عمل و درک انسان از واقعیت‌ها و حقیقت‌ها مرتبط می‌شود. قرآن، در بسیاری از آیات خود، به بحث پیرامون باطل‌گرایی پرداخته و آن را در مقابل حقیقت و ایمان قرار می‌دهد. باطل‌گرایی به عنوان موضوعی نوین با ابعاد متنوع در آیات قرآنی مطرح شده است. شناخت ابعاد باطل‌گرایی، که شامل عوامل و عواقب آن می‌شود، می‌تواند در یافتن مسیر فطرت بسیار اثرگذار باشد. پژوهش حاضر بر اساس الفاظی چون «باطل»، «مبطلون» و «بطل» که در قرآن آمده، انجام گرفته است. این تحقیق با هدف آشنایی و دوری جستن از عوامل و عواقب باطل‌گرایی و همچنین شناسایی مصادیق آنها به کمک آیات قرآن انجام شده است. هدف اصلی پژوهش، ریشه‌یابی قرآنی عوامل و عواقب باطل‌گرایی و توجه به مصادیق آنها همراه با تطبیق این عوامل و مصادیق در زندگی فردی و اجتماعی انسان است. روش این تحقیق به صورت توصیفی – تحلیلی می‌باشد. عناوین به دست آمده در این پژوهش ابتکاری بوده. نتایج نشان داده است که باطل‌گرایی از منظر قرآن، نه تنها به معنای گمراهی و انحراف از مسیر خداوند است، بلکه می‌تواند فرد و جامعه را به فساد دچار کند. قرآن، با تأکید بر حقیقت و دوری از باطل، انسان‌ها را به سمت اصلاح فردی و اجتماعی و رسیدن به کمال انسانی هدایت می‌کند. نوآوری تحقیق در این است که با بررسی تمامی الفاظ از ریشه «باطل» و استخراج عناوین و مصادیق مربوط به باطل‌گرایی، پژوهشی جدید در علوم قرآنی به دست آمده است.

کلیدواژه‌ها: باطل، باطل‌گرایی، عوامل باطل‌گرایی، عواقب باطل‌گرایی، امنیه

فهرست مطالب

مقدمه.....	۹
فصل اول :	۱۰
مباحث مقدماتی.....	۱۰
گفتار اول : کلیات.....	۱۱
أ- تبیین موضوع.....	۱۱
ب- اهمیت و ضرورت تحقیق.....	۱۱
ج- پیشینه تحقیق.....	۱۲
د- سؤال اصلی.....	۱۴
ه- سؤالات فرعی.....	۱۴
و- فرضیه های تحقیق.....	۱۴
ز- نوع تحقیق.....	۱۴
ح- سازماندهی تحقیق.....	۱۴
گفتار دوم : مفهوم شناسی.....	۱۶
أ- باطل.....	۱۶
۱- معنای لغوی.....	۱۶
۲- معنای اصطلاحی.....	۱۷
۳- معنای قرآنی.....	۱۷
ب- عوامل.....	۲۲
۱- معنای لغوی.....	۲۲

ج- عواقب.....	۲۲
۱- معنای لغوی.....	۲۲
۲- معنای اصطلاحی.....	۲۳
فصل دوم : عوامل و مصادیق باطل گرایی در قرآن	
گفتار اول : عوامل درونی.....	۳۰
أ- آرزوهای باطل.....	۳۰
ب- حب به دنیا.....	۴۳
۱- رابطه دنیا دوستان با خدا در وقت مرگ.....	۴۶
۲- رابطه محبت به دنیا و مصالح جامعه.....	۵۲
۳- محبت به دنیا مانع از جهاد.....	۵۳
۴- کفار و علاقه به اموال.....	۵۳
۵- نابودی حیات آخرت به وسیله حب دنیا.....	۵۵
۶- هدف محدود پاداش محدود.....	۵۶
گفتار دوم: عوامل بیرونی.....	۵۷
أ- اکل مال به باطل.....	۵۷
۱- معنای اکل.....	۵۸
۲- مصادیق اکل مال به باطل.....	۵۹
۱-۲- رشوه.....	۵۹
۲-۲- خوردن مال یتیم.....	۵۹
۲-۳- اسراف.....	۶۰
۲-۴- ارت بردن زنان.....	۶۰
۲-۵- ربا و قمار.....	۶۲

- ۶۵.....۶-۲- شراب خواری و قمار و بت پرستی
- ۶۶.....۷-۲- اختلاط سهم خود با دیگران
- ۶۶.....۸-۲- نقص در پیمانہ
- ۶۷.....ب- استهزاء انبیاء
- ۶۹.....۱- روش کفار در استهزاء انبیاء
- ۸۳.....۲- عامل استهزاء
- ۸۶..... فصل سوم: عواقب باطل گرایی در قرآن
- ۸۷..... گفتار اول: پیامدهای دنیوی
- ۸۷..... ا- عاقبت کشتن انبیاء
- ۸۹..... ب- دروغ بستن به خدا
- ۹۰..... ج- استهزاء مشرکین نسبت به پیامبر
- ۹۵..... د- اکل مال به حرام (خیانت به یتیم)
- ۹۹..... ه- مجازات سامری
- ۱۰۱..... و- سنت های الهی
- ۱۰۳..... ۱ - مکر
- ۱۰۴..... ۲- استدراج
- ۱۰۷..... ۳- فتنه و بلا
- ۱۱۵..... ۴- عذاب استیصال
- ۱۱۸..... دفع یک شبهه
- ۱۱۹..... گفتار دوم: پیامدهای اخروی
- ۱۱۹..... ا- عاقبت کافر و شدت عذاب اخروی کفار
- ۱۲۱..... ب- آخرت حرام خواران

ج-پشیمان در قیامت برای دوست نبودن با پیامبر.....	۱۲۷
د- مستهزئین.....	۱۲۸
ه- آخرت ترجیح حیات دنیوی.....	۱۲۹
نتیجه گیری کلی.....	۱۳۱
فهرست منابع.....	۱۳۳

مقدمه

باطل‌گرایی، پدیده‌ای فراگیر و چندلایه است که در آیات قرآن کریم به ابعاد گوناگون آن اشاره شده است. این پژوهش با رویکردی نو، به بررسی جامع واژگان مرتبط با ریشه‌های «باطل»، «بطل» و «مبطلون» در قرآن می‌پردازد. هدف اصلی، شناخت عوامل، عواقب و مصادیق باطل‌گرایی از منظر قرآن و در نتیجه، هموارسازی مسیر زندگی حق‌مدارانه و فطری انسان است. زیرا شناخت موانع و راهزنان مسیر حق، شرط اساسی گام نهادن در مسیر درست می‌باشد. این نوشتار در سه فصل تدوین شده است. فصل اول، کلیات تحقیق را شامل می‌شود که در دو گفتار، به ترتیب به تبیین موضوع، اهداف، پیشینه، ضرورت پژوهش و مفهوم‌شناسی واژگان کلیدی مورد استفاده در تحقیق می‌پردازد. فصل دوم، به بررسی عوامل و مصادیق باطل‌گرایی اختصاص دارد. این فصل، عوامل درونی مانند آرزوهای باطل و حب دنیا و عوامل بیرونی همچون اکل مال به حرام و استهزا انبیا را با استناد به آیات قرآن کریم تحلیل می‌کند. همچنین، مصادیق متعددی از اکل مال به حرام، از جمله رشوه، خوردن مال یتیم، تصرف در ارث زنان، ربا و قمار، با بهره‌گیری از تفاسیر معتبر قرآن بررسی خواهد شد. در نهایت، فصل سوم به عواقب باطل‌گرایی، اعم از عواقب فردی و اجتماعی (مانند بلا، فتنه، سنت استدراج و استیصال) و عواقب اخروی (شامل عذاب‌های الهی برای کفار، مستهزئین و خورندگان مال یتیم) می‌پردازد. این پژوهش، بر پایه تفاسیر معتبر قرآنی استوار است.

چنان پشیمان می شود که از فرط و شدت ندامتش می گوید ای کاش راهی با رسول باز می کردم.^۱

روز قیامت روزی است که ظالم دو دست خود را می گزد و می گوید ای کاش من راهی را با رسول گرفته بودم و ای کاش فلان شخص را دوست خود نگرفته بودم.^۲

روز قیامت صحنه های عجیبی دارد و قرآن مسأله حسرت فوق العاده ظالمان از گذشته خویش.^۳

می فرماید که ظالم می گوید ای وای بر من، ای کاش با فلانی دشمن خدا که در مقام اغوا و گمراهی من بود، دوستی نمی کردم.^۴

د- مستهزئین

خداوند متعال در پاسخ به استهزاء مشرکین و مستهزئین می فرماید:

«وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ اسْجُدُوا لِلرَّحْمَنِ قَالُوا وَمَا الرَّحْمَنُ أَنَسْجُدُ لِمَا تَأْمُرُنَا وَزَادَهُمْ نُفُورًا» و هنگامی که به آنان گفته شود: «برای خداوند رحمان سجده کنید!» می گویند: «رحمان چیست؟! (ما اصلاً رحمان را نمی شناسیم!) آیا برای چیزی سجده کنیم که تو به ما دستور می دهی؟!» (این سخن را می گویند) و بر نفرتشان افزوده می شود.^۵

در تفسیر مخزن العرفان آمده که برای شناساندن خداوند به مشرکین که «و ما الرحمن» ، به وسیله آثار جلی پروردگار عالم، حضرت را در آیات بعدی معرفی می کند. یعنی اگر راست می گویند و نمی شناسید بگوییم تا بشناسید تا عذر شما بر طرف شود و حقیقت عیان گردد.^۶

حسرت دنیا و آخرت برای مستهزئین خواهد بود:

^۱ محمد حسین طباطبایی، تفسیر المیزان، ج ۱۵، ص ۲۸۱.

^۲ طیب عبدالحسین، اطیب البیان، ج ۹، ص ۶۰۶.

^۳ ناصر مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۱۵، ص ۶۹.

^۴ نصرت بیگم امین، مخزن العرفان، ج ۹، ص ۱۸۴.

^۵ سوره فرقان (۲۵)، ۶۰.

^۶ نصرت بیگم امین، مخزن العرفان، ج ۹، ص ۲۰۹.

«يَا حَسْرَةً عَلَى الْعِبَادِ مَا يَأْتِيهِمْ مِنْ رَسُولٍ إِلَّا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ»؛ افسوس بر این بندگان که هیچ پیامبری برای هدایت آنان نیامد مگر اینکه او را استهزا می کردند!^۱

مایه حسرت این انسانها مسخره کردن انبیا می باشد. چه کسی حسرت می خورد؟ تفسیر کاشف پاسخ می دهد: که البته حسرت در دنیا نیست، بلکه در آخرت است، که با دیدن اینکه فرصت ها را از دست داده حسرت می خورند.^۲

لجاجت، کور کردن زمینه های رشد و قرب و مقدمه حسرت است.^۳

در تفسیر مخزن العرفان حسرت را استعاره از خدا احتمال می دهد که به خاطر عظمت رسولان الهی و با فقدان شعور این انسانها که به جای هدایت و نجات مسخره می کنند، آمده باشد.^۴

«فَإِنَّمَا هِيَ زَجْرَةٌ وَاحِدَةٌ فَإِذَا هُمْ يَنْظُرُونَ»؛ تنها یک صیحه عظیم واقع می شود، ناگهان همه (از قبرها برمی خیزند و) نگاه می کنند.^۵

موقع حشر و حضور بیگانگان در صحنه قیامت مذلت و خواری در خود مشاهده نمایند از نظر اینکه پس از محکومیت در انتظار عفویت خواهد بود.^۶

ه- آخرت ترجیح حیات دنیوی

حیطه عمل برای کسی که ترجیح حیات دنیوی بر آخرت می دهد:

«أُولَئِكَ الَّذِينَ لَيْسَ لَهُمْ فِي الْآخِرَةِ إِلَّا النَّارُ وَ حَبِطَ مَا صَنَعُوا فِيهَا وَ بَاطِلٌ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ» (ولی) آنها در آخرت، جز آتش، (سهمی) نخواهند داشت؛ و آنچه را در دنیا (برای غیر خدا) انجام دادند، بر باد می رود؛ و آنچه را عمل می کردند، باطل و بی اثر می شود!^۷

^۱ یس (۳۶)، ۳۰.

^۲ محمد جواد مغنیه، تفسیر کاشف، ج ۶، ص ۵۰۵.

^۳ محسن قرائتی، تفسیر نور، ج ۷، ص ۵۳۵.

^۴ نصرت بیگم امین، مخزن العرفان، ج ۱۱، ص ۲۶.

^۵ سوره صافات (۳۷)، ۱۹.

^۶ سید محمد حسینی همدانی، انوار درخشان، ج ۱۴، ص ۱۴.

^۷ سوره هود (۱۱)، ۱۶.

کسانی که حیات دنیوی را بر آخرت ترجیح دهند، عاقبت اخروی آنها اینطور است که وارد خانه ای می شوند که حقیقت و واقعیتش آتشی است که تمام اعمال آنها را می خورد؛ آنطور که آتش هیزم را از بین می برد.^۱

پس دو نکته از آیه فهمیده می شود، اول اینکه آتش در آخرت نصیب او می شود؛ دوم به تمام آنچه که انجام داده حبط و نابود می شود؛ یعنی بر اساس نظام اسباب و مسببات، حساب و کتاب صورت می گیرد، نه آرزوی فرد و امیدی که در دل داشته باشد در تفسیر انوار درخشان می فرماید :

پایه قبولی و حیات عمل نیک همانا ایمان و ارتباط به پروردگار است و نظر به این که عمل اختیاری، ظهوری از مقام ذات فاعل مختار است، در صورتی که حیات و ایمان داشته باشد، عمل نیز از آن سر چشمه گرفته ناگزیر در پرتو آن بوده و قائم به او خواهد بود و در صورتی که کفر و شرک، ذات و روان فاعل مختار را تیره نموده و محروم از هر فیض نموده باشد ظهوری جز تیره بختی و محرومیت نخواهد داشت.^۲

^۱ محمد حسین طباطبایی، تفسیر المیزان، ج ۱۰، ص ۲۶۰.

^۲ سید محمد حسینی همدانی، انوار درخشان، ج ۸، ص ۳۵۹.

نتیجه گیری کلی

از جمله موضوعات مهم برای هر انسان دارای فطرت بحث حق‌گرایی مطابق با انسانیت و فطرت انسان می‌باشد. برای یافتن حق‌گرایی، نیازمند متضاد این موضوع به نام عوامل و عواقب باطل‌گرایی خواهد بود.

تحقیق حاضر بر اساس جستجوی واژه باطل، بطل، مبطلون و سییطله، به کشف عناوینی دست منجر شده به نام آرزوهای باطل و محبت به دنیا که انسان را از مسیر فطرت دور نموده و با داستان‌هایی که قرآن در زمینه علاقمندی انسان به ظواهر دنیا در دوران‌های متعدد بیان نموده است، دیده می‌شود که مسیر فطرت را رها نموده و به باطلی به نام بت و یا زر و زیور دنیا رو آورده است.

این مطلب در داستان حضرت موسی علیه السلام زمانی که از نجات بنی اسرائیل و غرق شدن فرعونیان فارغ شده بودند، در برخورد با قوم بت پرست، طلب بت نمودند و این سطح از باطل‌گرایی در نگاهی اجتماعی و روانشناسی باعث تعجب انسان شده و پیروی از هوای نفس را در مورد این قوم نمایان می‌کند.

در قضیه گوساله سامری در ظاهر به نظر می‌رسد فریب خورده باشند، ولی از عمق معنایی دیگری تحت عنوان دوری از مسیر حق‌گرایی و گرایش به باطل به گونه‌ای که غرق در باطل شده‌اند و هیچ گونه شعاع و جلوه‌ای از حق را نمی‌بینند و با شتاب به طرف باطل حرکت می‌کنند.

یکی از نکات جالب قصه سامری درباره مجازات دنیوی و سوزاندن گوساله و اینکه اثری از این گوساله باقی نماند؛ در مورد رفتارهای اجتماعی مسائلی مشابه این وضعیت در زمان ما (در مورد تخریب آثار ساخت و ساز غیر مجاز از سوی قوه قضاییه) این سوال به نظر می‌رسد که چرا خراب می‌کنند؟ باید تغییر کاربری دهند تا استفاده از اموال شده و اسراف نشود، در حالی که راه عبرت‌گیری برای دیگران و آثاری که در جامعه به جا می‌گذارد و نتیجه

عملکرد آنها می‌باشد. بابت تربیت جامعه دینی نیاز هست همانطور که خداوند طلاهایی که بنی اسرائیل جمع آوری کرده بودند، به خاطر آثار فعل آنها و حرام بودن کارشان نیست و نابود باید بشود؛ شاید دلایل دیگری نیز داشته باشد و از جهات عملی بسیار راهگشا و درس آموز می‌باشد .

با قرار دادن آیاتی که لفظ باطل و یا مشتقات آن بود موضوعاتی کشف می شود که با نگاهی نو و بدون پیشینه در مورد عوامل درونی مثل آرزوهای باطل و یا محبت به دنیا و یا عوامل بیرونی مانند استهزاء انبیا و یا اکل مال به حرام انسان در مسیر باطل قرار می‌گرفت و از عواقب آن بر اساس همان لفظ باطل در قرآن و با مطالعه تفسیر قرآن به موضوعاتی همچون عذاب‌های دنیوی و یا اخروی یا سنت‌های الهی دست یافته می شود.

البته با توجه به اینکه اولین بار است که در این زمینه بررسی صورت می‌گیرد، مسلماً پیرامون آیاتی که حدوداً ۲۹ آیه وجود در قرآن می‌باشد، جای کار بسیار دارد و محققین پس از این اثر می‌توانند با ابعاد تازه‌ای روی موضوع باطل گرایی و نگاه قرآن تحقیق نمایند.

نبود منبع مستقیم که با همین واژه و با نگاه قرآن کار شده باشد، موجب این شده که کار بسیار ابتدایی به نظر برسد و به مباحثات و بررسی‌های زیادی نیاز داشته باشد.

فهرست منابع

***قرآن کریم

*** محمد بن حسین شریف رضى ، صبحى صالح ، و على بن ابى طالب (ع)، امام اول، نهج البلاغة: و هو مجموع ما اختاره الشريف

ابوالحسن محمد الرضى بن الحسن الموسوى من كلام ابى الحسن على بن ابى طالب عليه السلام، قم - ايران: مؤسسة دار الهجرة. ص ۵۲؛

***منابع عربى

۱- آلوسى سيد محمود ، روح المعانى فى تفسير القرآن العظيم، چاپ: اول، تحقيق: على عبدالبارى عطيه، ناشر: دارالكتب العلميه، چاپ: بيروت ۱۴۱۵ ق،

۲- ابن منظور محمد بن مكرم ، لسان العرب، جلد اول ، چاپ: سوم، ناشر: دار صادر، بيروت ۱۴۱۴ هـ. ق

۳- برقى احمد بن محمد بن خالد ، المحاسن، ج ۱ ؛ چاپ: دوم، قم، ۱۳۷۱ ق.

۴- بحرانی هاشم بن سليمان ، البرهان فى تفسير القرآن، ج ۲، چاپ اول، تهران، ناشر بنياد بعثت، ۱۴۱۶ ق

۵- بلاغى سيد عبد الحجت ، حجة التفاسير و بلاغ الإكسير، چاپ: اول، ناشر: انتشارات حكمت، قم، ۱۳۸۶ ق، جلد ۱

۶- راغب اصفهانی، حسين بن محمد، مفردات الفاظ قرآن ، چاپ: دوم، ج ۱ ؛ تهران، ناشر: مرتضوى، ۱۳۷۴ ه.ش.

۷- سيوطى عبدالرحمن بن ابى بكر ، الدر المنثور فى تفسير المأثور، ج ۵، چاپ: اول، قم، ناشر: كتابخانه آية الله مرعشى نجفى، ۱۴۰۴ ق

۸- شيخ حر عاملی محمد بن حسن، وسائل الشيعة ، چاپ: اول، قم، ۱۴۰۹ ق. ج ۲ ؛

۹-صادقی تهرانی محمد، الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن و السنه، قم، ناشر:فرهنگ اسلامی، هجری قمری 1407

۱۰-طیب سید عبدالحسین ، اطیب البیان فی تفسیر القرآن ، ج ۸ ، قم، مؤسسه سبطین، ۱۳۸۶

۱۱-عیاشی محمد بن مسعود ، کتاب التفسیر، ج ۲، چاپ: اول، تهران، ناشر: چاپخانه علمیه، ۱۳۸۰ ق،

۱۲-فضل بن حسن طبرسی، تفسیر جوامع الجامع، ج ۱، قم ، حوزه علمیه قم. مرکز مدیریت، ۱۳۷۷-۱۳۷۸

۱۳-قمی، علی بن ابراهیم، جزایری، طیب. تفسیر القمی. ج ۱ ، قم - ایران: دار الکتاب. ۱۴۰۴.

۱۴-قمی مشهدی، محمد بن محمدرضا، تفسیر کنز الدقائق و بحر الغرائب - تهران، چاپ: اول، ۱۳۶۸ ش. ج ۲ ؛

۱۵-قطب سید ، تفسیر فی ظلال القرآن، ناشر:دار الشروق - بیروت - لبنان، سال نشر 1408:هجری قمری، جلد اول

۱۶-کلینی محمد بن یعقوب ، الکافی (ط - الإسلامية)، ج ۵ ؛ چاپ: چهارم، تهران، دارا الکتب الاسلامیه، ۱۴۰۷ ق

۱۷-کاشانی ملا فتح الله ، تفسیر منهج الصادقین فی الزام المخالفین، چاپ: سوم، ناشر: کتابفروشی محمد حسن علمی، تهران ۱۳۳۶ ش

۱۸-مصطفوی حسن ، التحقیق فی کلمات القرآن، ج ۱، تهران ، مرکز نشر آثار علامه مصطفوی، بی تا

۱۹-منسوب به جعفر بن محمد، امام ششم علیه السلام، مصباح الشریعہ ، چاپ: اول، بیروت، ۱۴۰۰ق.

- ۲۰- مغنیه محمد جواد ، ترجمه تفسیر کاشف ، موسی دانش، ج ۳، چاپ: اول، ناشر: موسسه بوستان کتاب(مرکز چاپ و نشر دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم)، قم، ۱۳۷۸ ش
- ۲۱- مجلسی محمد باقر بن محمد تقی، بحار الأنوار (ط - بیروت) ج ۶۷ ؛ چاپ: دوم، بیروت، ۱۴۰۳ ق.

****منابع فارسی****

- ۱- اکبری محمدتقی و دیگران ، فرهنگ اصطلاحات علوم و تمدن اسلامی، مشهد مقدس ، ناشر: آستان قدس رضوی، بنیاد پژوهشهای اسلامی، ۱۳۸۶
- ۲- امین نصرت بیگم ، مخزن العرفان در تفسیر قرآن، نوع کتاب: دیجیتالی، ناشر: گلبهار، بی تا،
- ۳- بستانی فواد افرام، فرهنگ ابجدی ، چاپ: دوم، تهران، ناشر: اسلامی، ۱۳۷۵ ه.ش.
- ۴- جعفری یعقوب. ، تفسیر کوثر، ج ۲، قم، انتشارات هجرت، ۱۳۷۶-۱۳۷۷
- ۵- جوادی آملی عبدالله ، تفسیر موضوعی قرآن کریم (فطرت در قرآن)، چاپ پنجم، قم، ناشر مرکز نشر اسراء، ۱۳۸۷
- ۶- جوادی آملی عبدالله ، تفسیر تسنیم، ج ۸ ، قم ، انتشارات اسراء، ۱۳۷۸
- ۷- دهخدا علی اکبر ، لغتنامه دهخدا، ج ۲، بی جا ، ۱۳۶۴
- ۸- دولتی کریم ، قرآن حکیم(ویژه دانشجویان با ترجمه و شرح آیات منتخب)، جواد علاءالمحدثین و حسین بابایی ، مرکز طبع و نشر قرآن کریم، تهران ۱۳۹۳
- ۹- رضایی اصفهانی محمد علی ، تفسیر مهر، قم، جلد ۴، ناشر: انتشارات پژوهش های تفسیر و علوم قرآن، سال چاپ 1387

- ۱۰- زنجیری محمدحسین ، سنت های الهی در پاداش و کیفر، ناشر: مرکز پژوهشهای اسلامی صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران، سال چاپ 1384
- ۱۱- سجادی جعفر ، فرهنگ معارف اسلامی، چاپ: ۴، ج ۱، ناشر: کومش، تهران، چاپ: ۱۳۸۰،
- ۱۲- سیاح احمد ، فرهنگ بزرگ جامع نوین، تهران ، ناشر: اسلام ، 1371 هجری شمسی
- ۱۳- طباطبایی محمد حسین ، ترجمه محمد باقر موسوی، تفسیر المیزان، ج ۱۱ ، قم، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، دفتر انتشارات اسلامی ، ۱۳۷۸،
- ۱۴- طبرسی فضل بن حسن ، ترجمه مجمع البیان فی تفسیر القرآن، مترجمان، چاپ: اول، تهران، ناشر: انتشارات فراهانی، ۱۳۶۰ ش، ج ۵
- ۱۵- عاملی ابراهیم ، تفسیر عاملی، تحقیق: علی اکبر غفاری، چاپ: اول، ناشر: انتشارات صدوق، تهران، ۱۳۶۰ ش، ج ۲
- ۱۶- قرائتی محسن ، تفسیر نور، ج ۴ ، چاپ: یازدهم، تهران، ناشر: مرکز فرهنگی درسهای از قرآن، ۱۳۸۳ ش
- ۱۷- قرشی سید علی اکبر ، قاموس قرآن ، ج ۱، چاپ: ششم، ناشر: دار الکتب الإسلامیه، تهران، ۱۳۷۱ ش
- ۱۸- قرشی علی اکبر ، تفسیر احسن الحدیث، ج ۲، چاپ سوم، تهران، ناشر بنیاد بعثت، ۱۳۷۷ ش
- ۱۹- معین محمد، فرهنگ معین، ج ۲ ، نوبت چاپ: ۳ ، ناشر: زرین، ۱۳۸۶
- ۲۰- موسوی خمینی سید روح الله ، شرح چهل حدیث (اربعین حدیث)، نوع کتاب: دیجیتالی ، ناشر: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی رحمه الله علیه، 1394

۲۱- مرکز فرهنگ و معارف قرآن، استدراج (سقوط گام به گام)، ناشر بوستان کتاب
انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه، قم، بی تا

۲۲- مکارم شیرازی ناصر ، تفسیر نمونه، ج ۶ ، چاپ: اول، ناشر: دار الکتب
الإسلامیة، تهران، ۱۳۷۴ ش

۲۳- نراقی ملا احمد ، معراج السعاده، چاپ اول، قم، انتشارات کامکار، ۱۳۸۴

۲۴- همدانی سید محمد حسینی ، انوار درخشان، ج ۷ ، چاپ: اول، تهران، ناشر:
کتابفروشی لطفی، ۱۴۰۴ ق

**** سخنرانی**

آیت الله جوادی آملی، تفسیر سوره اعراف، جلسه یازدهم تفسیر سوره اعراف تاریخ
۷۶/۹/۴، آیه ۵ سوره اعراف